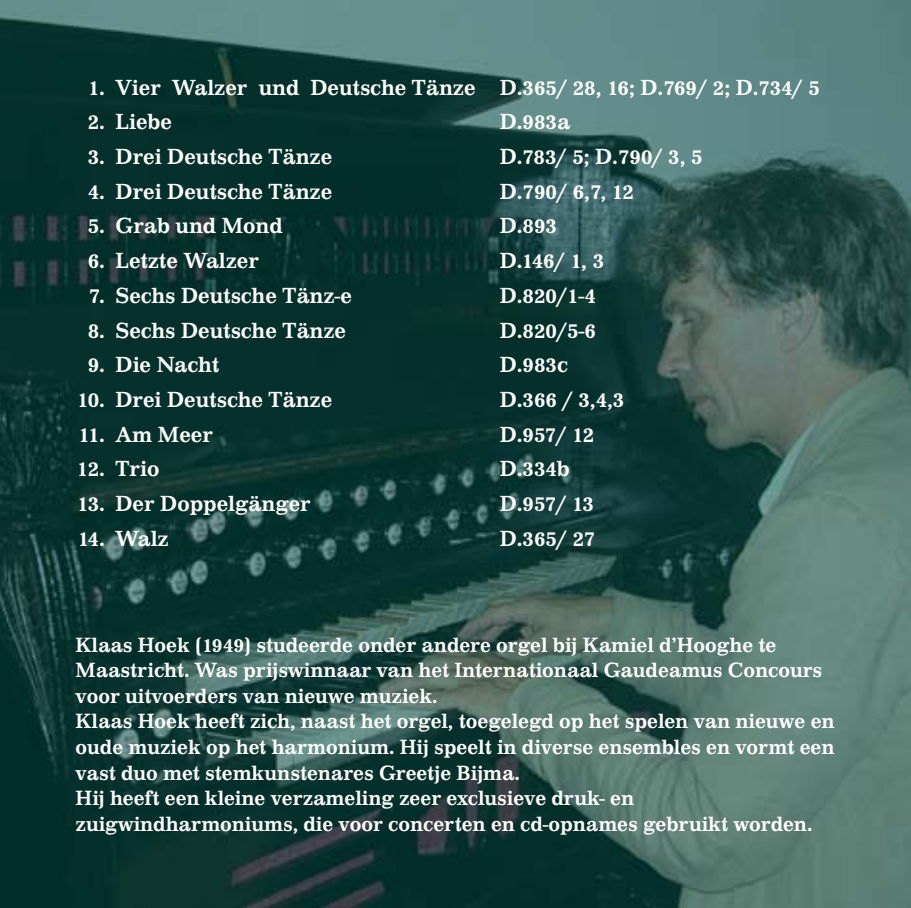


- 
- | | |
|-----------------------------------|-----------------------------------|
| 1. Vier Walzer und Deutsche Tänze | D.365/ 28, 16; D.769/ 2; D.734/ 5 |
| 2. Liebe | D.983a |
| 3. Drei Deutsche Tänze | D.783/ 5; D.790/ 3, 5 |
| 4. Drei Deutsche Tänze | D.790/ 6,7, 12 |
| 5. Grab und Mond | D.893 |
| 6. Letzte Walzer | D.146/ 1, 3 |
| 7. Sechs Deutsche Tänz-e | D.820/1-4 |
| 8. Sechs Deutsche Tänze | D.820/5-6 |
| 9. Die Nacht | D.983c |
| 10. Drei Deutsche Tänze | D.366 / 3,4,3 |
| 11. Am Meer | D.957/ 12 |
| 12. Trio | D.334b |
| 13. Der Doppelgänger | D.957/ 13 |
| 14. Walz | D.365/ 27 |

Klaas Hoek (1949) studeerde onder andere orgel bij Kamiel d'Hooghe te Maastricht. Was prijswinnaar van het Internationaal Gaudeamus Concours voor uitvoerders van nieuwe muziek.

Klaas Hoek heeft zich, naast het orgel, toegelegd op het spelen van nieuwe en oude muziek op het harmonium. Hij speelt in diverse ensembles en vormt een vast duo met stemkunstenares Greetje Bijma.

Hij heeft een kleine verzameling zeer exclusieve druk- en zuigwindharmoniums, die voor concerten en cd-opnames gebruikt worden.



“Komm und Schau”

Lieder en Dansen van Franz Schubert

Klaas Hoek - Harmonium

Toelichting

Franz Schubert (1797-1828) heeft een grote hoeveelheid Walzer, Ländler en andere dansen geschreven; ongeveer 450 in totaal. Ze zijn meestal in groepen gecomponeerd en soms nadien in een andere samenstelling ondergebracht of van toonsoort veranderd. Veel dansen zijn daardoor in meerdere versies en toonsoorten bekend.

Vanaf het begin zijn ze in de toen gangbare bezettingen uitgevoerd, zoals strijktrio, groter (blaas-) ensemble, piano en gitaar. In druk verschijnen ze veelal in een klavierversie. Bedoeld zijn ze voor het huiselijk musiceren van de in die tijd in politiek en cultureel opzicht steeds belangrijker wordende burgerij.

In 1809 introduceert Zelter het begrip "Liedertafel". Dit zijn composities die in die periode geschreven zijn door en voor een groep mannen in Berlijn; ze komen maandelijks bijeen voor een maaltijd. De bijeenkomsten worden opgeleusterd met eigen gemaakte gedichten en liederen. In Wenen doet zich iets vergelijkbaars voor. Franz Schubert haakt hierop in en schrijft een aantal composities voor mannenkwartet, waaronder "Liebe" (1823), "Grab und Mond" (1826) en "Die Nacht" (1823), al dan niet begeleid met piano of gitaar. Ze worden gezongen en gespeeld in de huisconcerten en bijeenkomsten die vanaf ongeveer 1815 gehouden werden in Wenen en waarin de muziek van Schubert een centrale plaats inneemt.

"Liebe" is een fragment uit de hymne "Der Triumph der Liebe" van Friedrich von Schiller: door de liefde wordt de mens gelijk aan de goden. Het fragment dat Schubert uit dit gedicht gekozen heeft, is: "Liebe rauscht der Silberbach, Liebe lehrt ihn sanfter wallen; Seele haucht sie in das Ach, Klagenreicher Nachtigallen - Liebe, Liebe lispelt nur auf der Laute der Natur."

In het gedicht "Grab und Mond" van Johann Seidl valt maanlicht op een graf. De dichter vraagt de maan de geheimen van de dood te onthullen: ("Freund des Schlummers, lieber Mond, schweige nicht, ob im Grabe Dunkel wohnt").

De maan zwijgt. De pauzes in de muziek worden langer. De dichter stelt vervolgens dezelfde vraag aan het graf ("Nun, stilles Grab, rede du, zogst so manchen Strahl hinab in die Ruh; gib nur einen Strahl zurück"). Dan krijgt hij aan het eind van de compositie als antwoord de uitnodiging om zelf te komen kijken: "Komm' und schau". Het wordt driemaal gesproken, eerst fortissimo en tenslotte aan het einde fluisterend.

In "Die Nacht", een gedicht van Adolf Krummacker, worden de stilte en de rust van de nacht bezongen: "Wat ben je mooi, vriendelijke stilte, hemelse rust! Zie toch hoe de heldere sterren in de hemelse landouwen voortschrijden en op ons neerkijken, zwiingend, uit de blauwe verte!"

In de negentiende eeuw was het gebruikelijk om bestaande muziek te parafraseren, te voorzien van een nieuwe jas. Goede voorbeelden hiervan zijn de "Meditation sur le premier prélude de J. S. Bach" van Gounod (bekend als het Ave Maria van Bach/Gounod) en de "Soirees de Vienne: Valses, Caprices d'après Franz Schubert" van Franz Liszt waarin een aantal dansen van Schubert aan een wordt geregen en van commentaar voorzien als ware het een Schubertiade. Naast deze parafraseringen werd veel muziek, met name ensemble- en orkestmuziek omgezet voor andere bezettingen, vooral voor piano, orgel en harmonium. Via deze uitgaven kon muziek vrij breed verspreid worden en was het goed voor de financiën van de componisten. Ook werden met name liederen met piano-begeleiding omgezet naar orkestliederen, vooral om deze muziek in een concertzaal te kunnen laten horen. Lieder van Schubert zijn op deze wijze onder andere bewerkt door Liszt, Brahms, Mottl, Reger en Webern.

Uit de bundel "Schwanengesang" (1828) van Franz Schubert worden twee bewerkingen op deze CD gespeeld: 'Am Meer', naar een bewerking van August Horn (1825 - 1893) en "Der Doppelgänger", naar een bewerking van Franz Liszt (1811 - 1886).

In "Am Meer" (een gedicht van Heinrich Heine, 1797 - 1856) zitten de dichter en zijn geliefde stil en alleen in een vissershut bij de zee. Zij huilt, de dichter drinkt haar tranen. Uiteindelijk blijken die als vergif te werken: "Seit jener Stunde verzehrt sich mein Leib, die Seele stirbt vor Sehnen; mich hat das unglücksel'ge Weib, vergiftet mit ihren Thränen." In "Der Doppelgänger" loopt de dichter in een verlaten stad en ontmoet onder het venster van de vrouw van wie hij houdt zijn eigen gestalte: "Du Doppelgänger, du blasse Geselle! Was äffst du nach mein Liebesleid, das mich gequält auf dieser Stelle so manche Nacht, in alter Zeit?"

"Der Doppelgänger" is gebaseerd op een herhaling van een baslijn waarboven de melodie zich ontwikkelt. De opbouw van de compositie is sterk symfonisch: een lange lijn die na elke afbouw van de melodie en herneming ervan, steeds intenser en expressiever klinkt, tot tenslotte de climax bereikt en de compositie afgebouwd wordt.



Voor de uitvoering van "Der Doppelgänger" en voor "Grab und Mond" is gekozen voor een groot symfonisch harmonium, gebouwd door de firma Hörügel. Deze instrumenten werden incidenteel gebouwd tussen ongeveer 1900 en ongeveer 1914. Slechts enkele exemplaren zijn bewaard gebleven.

Het verschil in klank tussen dit instrument en andere harmoniums is te vergelijken met het verschil in klank tussen een symfonie-orkest en een strijkkwartet, waarbij de Hörügel staat voor het symfonie-orkest. Breedte van klank, klankmassa, troebele klanken, onderhuidse dreiging en een groot dynamisch bereik, zijn kenmerkend voor dit soort instrumenten.

Voor de uitvoering van de andere composities is gekozen voor een zuigwindharmonium met een expression-inrichting van de firma Mannborg. Door de expression-inrichting is de magazijnbalg van het harmonium uit te schakelen en kan via de trappers de kracht waarmee de lucht door de tongen van het instrument gezogen wordt direct door de musicus geregeld worden. Bij weinig druk is het geluid zacht, bij veel druk wordt het geluid sterk en verandert de kleur van de klank enigzins.

De keuze om muziek van Schubert te spelen op harmonium is gebaseerd op twee overwegingen. In de eerste plaats: grote geavanceerde instrumenten zoals de harmoniums die op deze CD gebruikt worden, staan in de traditie van de Duitse Romantiek: grote expressie in dynamiek, beweeglijkheid in klank, het kunnen bouwen van klankmassa's en de mogelijkheid van een symfonische opbouw van een compositie zijn hierin van belang.

Ten tweede komt de keuze voort uit het gegeven dat met name in de dansen van Franz Schubert veel (Weense) volksmuziek direct en indirect verwerkt is. Het accordeon en de in leeftijd evenoude maar voor velen iets plechtigere broer, het harmonium, zijn uitstekende instrumenten voor de uitvoering van deze volksmuziek en de gecomponeerde muziek die eraan gerelateerd is.

Harmonium

Rond 1800 werd door componisten, musici, instrumentbouwers intensief gezocht naar mogelijkheden om klanken uit het niets op te laten komen en te kunnen laten wegsterven, naar mogelijkheden om plotseling zeer luid of heel zacht te kunnen spelen. De zoektocht naar beweeglijkheid in klank leidt tot allerlei aanpassingen van bestaande instrumenten, zoals het orgel en de piano. Ook ontstaan nieuwe instrumenten zoals de glasharmonica, het accordeon, de saxofoon, de tuba en het harmonium.

De naam harmonium wordt rond 1850 steeds meer gebruikt voor een groep instrumenten met toetsen waarvan het geluid wordt voortgebracht door metalen tongen met lucht in beweging te brengen. Andere benamingen in die tijd zijn ondermeer: serafijn, orgue expressif, physharmonica.

Vanaf 1850 tot het begin van de Eerste Wereldoorlog worden miljoenen harmoniums gebouwd, vooral in Duitsland, Frankrijk, en Amerika. Na de Eerste Wereldoorlog vindt een stijlverandering plaats in de Westerse muziek. De klank van het harmonium en de speelmogelijkheden voldoen niet aan de nieuwe eisen, integendeel: het wordt ervaren als 'altmodisch', als een instrument uit een voorbijge tijd.

De harmoniumbouw kent twee verschillende principes: een instrument waarbij de tongen worden aangeblazen (zo'n instrument heet drukwindharmonium) en een instrument waarbij de lucht langs de tongen wordt aangezogen (zuigwindharmonium).

De klank van een drukwindharmonium is vol, krachtig en naar buiten gericht, de klank van een zuigwindharmonium is verfijnder maar minder luid.

Het creëren van overdruk bij drukwindharmoniums vindt evenals het creë-

ren van overdruk bij zuigwindharmoniums plaats door middel van een balg (magazijnbalg) die al naar gelang het gekozen principe wordt volgeblazen of leeggezogen. Dit doet de musicus door met zijn voeten, via twee trappers, twee schepbalgen onder de magazijnbalg te bewegen; deze zijn te vergelijken met kleine smidsbalgen. Bij veel drukwindharmoniums is de magazijnbalg uit te schakelen waardoor via de trappers (via de schepbalgen) direct de lucht naar de tongen geperst kan worden. Het register waarmee deze uitschakeling gerealiseerd wordt, heet Expression. Zo is het mogelijk het volume van de klank zeer direct te beïnvloeden (weinig druk geeft een zachte klank, veel druk een luide)



en is een essentieel onderdeel van het instrument. Veel drukwindharmoniums kennen deze inrichting, slechts enkele zuigwindharmoniums hebben deze mogelijkheid.

De beroemde Franse drukwindharmoniums van de firma Mustel hebben een zogenaamde 'dubbele expressie'. Daarbij kan de musicus het volume van hoog



en laag (bas en discant) afzonderlijk regelen. Zeer sporadisch is dit te vinden bij zuigwindharmoniums; het op deze cd bespeelde Mannborg-harmonium beschikt erover.

De grootte van een harmonium wordt bepaald door de omvang van het klavier (het aantal toetsen) en het aantal tongen dat tot klinken kan worden gebracht. Eén rij tongen (voor elke toets één) heet 'een spel'. Een vier-spels instrument heeft dus bijvoorbeeld de mogelijkheid om per toets vier verschillende tongen tot klinken te brengen.

Drukwindharmoniums zijn vooral in Frankrijk en Duitsland gebouwd, zuigwindharmoniums in Amerika en in Duitsland na ca. 1890.

Het harmonium kende drie belangrijke voedingsbodems: de salon van de goeude burgerij, de huiskamer van de kerkelijken en de kleine kerken of de kapellen van een grote kerk.

Vanuit de salon (met name in Frankrijk en Duitsland) was er aansluiting met de nieuwe ontwikkelingen in de muziek. In de huiskamer van de kerkelijken werd de horizon veelal bepaald door de kerkmuziek. Daar stonden meestal eenvoudige instrumenten. Ze voldeden aan de eisen die eraan gesteld werden: het spelen van een koraal en veelal eenvoudige religieuze huismuziek. In kleine kerken en in kapellen van grote kerken werd in de loop van de 19de eeuw, met name in Frankrijk, Engeland en Duitsland, regelmatig grote drukwindharmoniums geplaatst.

In Nederland was tot het midden van de 20ste eeuw met name het eenvoudige zuigwindharmonium populair en stond het in veel huiskamers. Vanaf de jaren 60 werd het vervangen door het elektronische orgel.

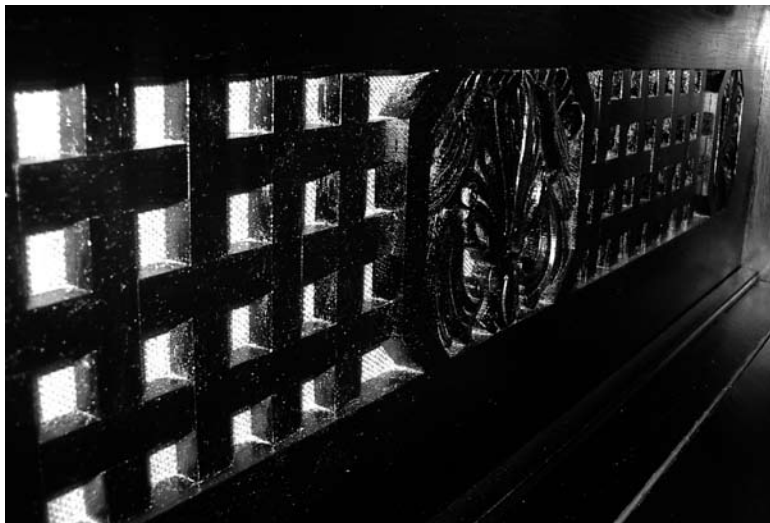
Vandaag de dag ontstaat er een herwaardering voor het instrument en groeit het besef dat met name de uitgebreide druk- en zuigwindinstrumenten veel-

zijdig en expressief zijn. De herontdekking van hun mogelijkheden voegt een belangrijke dimensie toe aan het begrip van de muziek sinds ongeveer 1800 en opent tevens boeiende mogelijkheden tot nieuwe muziek.

Dispositie instrumenten

Mannborg zuigwind-harmonium *Serienummer: 20959*

Diskant (5 spel): Waldhorn 16' - Clarinette 16' - Hobo 8 - Schalmey 8 - Melodia 8
Flute 8 - Flute 4



Bass (6 1/5 spel): Fagott 16 - Subbass 16 - Gamba 8 - Diapason 8 - Melodia 8
Prestant 4 - Viola dolce 4 - Cornett 2 - Äolsharfe 2

Speelhulpen: Vox Humana - Koppel - Forte diskant - Forte bass - Prolongement
Forte expressiv diskant - Forte expressiv bass - Expression - Double expression

Mannborg is één van de belangrijkste harmonium-bouwers in Duitsland geweest. Deze firma was actief tussen ca. 1890 en ca. 1960. Hoofdzakelijk werden harmoniums gebouwd volgens het zuigwind-principe, een systeem dat erg populair was in Amerika.

In 1905 vervaardigde de firma Mannborg het 10.000ste instrument. In 1916 stond de teller op 30.000, in 1924 op 40.000 en in 1931 op 50.000. Vanaf de jaren '20, met de economische crises in Duitsland en de wereldwijde crisis in de jaren '30 zakt de verkoop van harmoniums aanvankelijk geleidelijk en daarna dramatisch in.

De productie van de Mannborg-harmoniums was globaal genomen gericht op drie doelgroepen; ten eerste het huiselijk musiceren waarbij veelal een kerkelijke achtergrond aanwezig is. Voor deze groep volstonden in het algemeen eenvoudige, kleinere instrumenten. Veruit het merendeel van de productie betrof dit soort instrumenten. Een tweede doelgroep waren de organisten die thuis een instrument met pedaal nodig hadden. Voor deze groep werden kleinere tot soms zeer grote instrumenten gebouwd. Ook werden deze instrumenten in kleinere kerken geplaatst. Een derde groep betrof de spelers die verwantschap hadden met de actuele gecomponeerde muziek en deze muziek zo goed mogelijk wensten uit te voeren. Voor deze groep was er een noodzaak tot actualisering van het instrument en werden allerlei toevoegingen aangebracht zoals een expression-inrichting, forte expressiv, prolongement. Het aantal instrumenten dat voor deze doelgroep gebouwd is, is zeer gering (enkele procenten). Van deze instrumenten zijn weinig bewaard gebleven

Hörügel zuigwind-harmonium *gebouwd rond 1911*

Omvang: Fcontra - f3

Deling: b - c1

diskant12 spel, bas 11 1/5 spel

Afmetingen (cm): h,d,b: 160, 85, 145

Klinkende registers:

Manual 1 diskant: Salicional 8 (1) - Clarinette 16 (2) - Principal dolce (3p)

Seraphone 8 (4) - Baryton 32 - Waldhorn 16

Manual 1 bass: Englisch Horn 8 (1) - Bourdon 16 (2) - Flute Dolce (3p) - Gamba (4)

Aeolus Harfe 2 (6) - Subbass (7)

Manual 2 diskant: Melodia 8 (1) - Flute d'amour 8 (1p) - Cello 16 (2) - Flute 4 (3)

Vox Celeste 8 (5) - Seraphone 8 - Aeola Aetheria (8)

Manual 2 bass: Diapason 8 (1) - Dulcet 8 (1p) - Cremona 16 (2) - Viola dolce 4

(3p)

Viola 4 (3) - Fagott 8 (8p) - Aeola aetheria 8 (8)

Niet-klinkende registers:

Vox Humana man. 1 - Vox Humana man. 2 - Manual Koppel - Oktav Koppel (man. 1)

Bass Forte man. 1 - Diskant Forte man. 1 - Bass Forte man. 2 - Diskant Forte man. 2

Prolongement - Kniehendel links (general crescendo) - Kniehendel midden (forte man. 2) - Kniehendel rechts (forte man. 2) - Prolongement Auslöser (Hackhebel)



De firma Hörügel werd in 1893 opgericht en is evenals de firma Mannborg en andere bouwers zoals Hofberg en Lindholm, gevestigd in Leipzig. In 1913 waren ongeveer 25.000 instrumenten gebouwd, in 1928 meer dan 40.000 waarna de productie inzakte en het 50.000ste instrument rond 1950 vervaardigd werd. In 1952 werd de firma Hörügel opgeheven.

Hörügel bouwde uitsluitend zuigwindharmoniums. De geschiedenis van firma Hörügel kwam in grote lijnen overeen met die van de firma Mannborg. Beide firma's maakten zeer hoogwaardige instrumenten en produceerden ze voor dezelfde drie doelgroepen.

De klank van de Hörügel-harmoniums verschilt duidelijk van die van de firma Mannborg. De klank van Mannborg is te omschrijven als voornaam, een klank met een zekere distantie. De klank van de Hörügel-instrumenten is in het algemeen breder, met name in de laag klinkende stemmen. Ze bevatten anders dan de Mannborg-instrumenten meer strijkende en zwevende stemmen, waardoor het totaal karakter zoeter en ronder wordt.

Voor zover bekend heeft Mannborg meer geavanceerde harmoniums gebouwd dan Hörügel. Van beide firma's zijn echter de meest uitgebreide instrumenten slechts bekend via beschrijvingen in catalogi.

De Hörügel die voor deze CD gebruikt is, heeft twee klavieren. Dit om de mogelijkheden tot klankkleur- en dynamiekwisseling uit te breiden; het is niet zo dat de klavieren verschillend van karakter zijn. Doordat het tweede manueel op een aparte windlade is geplaatst, door het aantal lage stemmen en door de klankkwaliteit van de tongen is de klank van deze Hörügel sterk afwijkend van die van andere zuigwindharmoniums. Het klinkt veel massiever en orkestraler.

